

Трибуна докторанта

А. Степанюк, доцент НЮА України

Втілення принципу справедливості

в виконавчій діяльності

У кримінально-виконавчому праві розгляд особливостей прояву принципу справедливості в першу чергу вимагає звернення до умов та критеріїв справедливості кримінально-виконавчої діяльності. На наш погляд, серед критеріїв справедливості провідна роль належить тим, які виведені із зіставлення суспільно небезпечного діяння та кари як відплати за нього. В кримінально-виконавчому праві до кари тяжіють, біля неї концентруються ідеали, норми, ціннісні масштаби та уявлення про справедливість. Зв'язок діяння та відплати за нього постає організуючим засобом реалізації кари, погодження критеріїв, що визначають ефективність застосування покарання, упорядкування кримінально-виконавчої діяльності, побудови кримінально-виконавчої системи на основі принципів кримінально-виконавчого права. Принципи виконання покарання як правові положення постають вихідними нормативно-керівними засадами, відправними вимогами. Вони характеризують зміст та основи виконавчої діяльності, виконуючи роль дороговказу в процесі виконання покарання. При цьому значення вимог справедливості серед інших принципів кримінально-виконавчого права полягає у наданні можливості зіставляти між собою різні, часом діалектично суперечливі, вихідні засади виконавчої діяльності. Справедливість виконавчої діяльності виступає тією засадою, яка об'єднує принципи кримінально-виконавчого права в систему.

Принцип справедливості виконавчої діяльності — це нормативне, керівне положення, згідно з яким адміністрація органів та установ виконання покарань при реалізації кари має можливість порівнювати, зіставляти різні вимоги, підходи, вихідні засади, коректувати їх взаємодію, визначати ступінь впливу кожного з цих компонентів на процес виконання покарання.

При з'ясуванні зіставлення діяння та кари як відплати за нього в кримінальному та кримінально-виконавчому праві необхідно виходити з того, що діяння має суспільно небезпечний характер, а також із визначеності діяння особою, тобто й суспільної небезпеки особи. Пропорції між діянням та карою як відплатою за нього, між характером і ступенем суспільної небезпеки, з одного боку, та мірою правообмежень — з іншого, що застосовується до засудженого, органічно втілені в кримінально-виконавчу діяльність. Це означає, що справедливість при застосуванні покарання знаходить свій вираз у зіставленні діяння та кари як відплати за нього, між якими встановлюються певні пропорції, що уособлюють єдиний масштаб оцінки в кримінальному та кримінально-виконавчому праві діяння та відплати за нього, тобто суспільно небезпечного діяння (злочину) та покарання. Єдиний масштаб оцінки означає рівні пропорції кари для всіх засуджених певної категорії. Однак такий підхід можливо реалізувати лише у разі прямого функціонального зв'язку між діянням та карою як відплатою за нього. Виходячи із цього, можна стверджувати, що основна вимога справедливості при застосуванні покарань полягає у встановленні прямої функціональної залежності між характером та ступнем суспільної небезпеки вчиненого діяння, обставинами його вчинення, особою винного та мірою правообмежень, що застосовуються до засудженого.

Як складова система принципів кримінально-виконавчого права принцип справедливості постає відображенням сутності кримінально-виконавчої діяльності, зведенням до єдиного знаменника зусиль правоохоронних органів, спрямованих на реалізацію кримінальної відповідальності, відтворенням закономірності здійснення кари, відображаючи вимогу розміреності діяння та відплати за нього.

Правоохоронна діяльність, що здійснюється адміністрацією органів та установ виконання покарань, повинна бути пронизана ідеєю справедливості, з тим щоб, застосовуючи до кожного засудженого визначений судом захід державного примусу, який відповідає характеру та ступеню суспільної небезпеки злочину і особі злочинця, реалізувати позбавлення чи обмеження прав і свобод засуджених в обсязі, передбаченому кримінальним законодавством.

Виступаючи фундаментальним критерієм оцінки діяльності правоохоронних органів, справедливість посідає центральне місце в забезпеченні прав людини при здійсненні правообмежень, властивих покаранням. Оскільки застосування таких правообмежень досить істотно зачіпає конституційні права і законні інтереси засудженого, то справедливість реалізації кари, відображуючи зіставлення діяння та відплати за нього, позначає розмірність між правами і обов'язками громадян, які закріплені в Конституції, та обмеженням правового статусу осіб, що зазнали покарань.

У кримінально-виконавчій діяльності доволі таки безпосередньо виявляється зв'язок справедливості з правовим становищем засуджених, обмеженням їх правового статусу.

Вимога справедливості, пронизуючи конкретні норми кримінально-виконавчого законодавства, що регулюватимуть діяльність адміністрації органів та установ виконання покарань і поведінку засуджених, має знаходитися в основі правового становища засуджених, визначаючи умови їх тримання та правила поводження з ними. Принцип справедливості застосування покарання повинен бути зіставлений з правовим становищем засудженого, який при притягненні до кримінальної відповідальності виступає в двох іпостасях: суб'єкта злочину та суб'єкта відбування покарання, тобто особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, та особи, якій відплачується за вчинене.

При втіленні принципу справедливості виявляється нерозривність та внутрішній взаємозв'язок таких її елементів, як рівність та нерівність, що перебувають між собою в діалектичному поєднанні. Розгляд справедливості з цих двох точок зору при застосуванні заходів кримінально-виконавчого впливу надає можливість вирізнити два аспекти справедливості: той, що вирівнює, та той, що розподіляє¹, а це в свою чергу дає змогу вести мову про те, що існує розуміння справедливості, яка зрівнює, та справедливості, що дозволяє відплатити за вчинене.

¹ Див.: Уголовное право на современном этапе: Проблемы преступления и наказания /Беляев Н. А., Глистин В. К., Орехов В. В. и др./ Под ред. Н. А. Беляева, В. К. Глистина, В. В. Орехова. СПб., 1992. С. 372.

Той бік справедливості, що вирівнює засуджених у процесі виконання покарання, виявляється в єдиному правовому становищі осіб, які відбувають конкретний вид покарання. При цьому той бік справедливості, що дозволяє відплатити за вчинене, передбачає відмінність в обмеженнях правового статусу залежно в основному від поведінки засуджених, а також від минулої злочинної діяльності, строку відбутого покарання, статі, віку, стану здоров'я, фаху і т. ін. Наприклад, щодо позбавлення волі визначеність наперед характеристиками особи може проявитися в різних умовах тримання засуджених як в межах однієї установи, так і шляхом переведення з одних установ в інші. при цьому зрівнювальний та розподільчий аспекти справедливості, на думку Н. Кропачова, проявляються в тому, що суспільна небезпека вчиненого діяння виходить на перший план при визначенні виду, розміру, порядку відбування покарання, вирішенні питання про умовно-дострокове звільнення тощо. Особливого значення набуває врахування особи злочинця, що зумовлено цілеспрямованим характером правообмежень, що застосовуються до нього¹.

¹ Див.: Уголовное право на современном этапе. С. 373–374.

Звичайно, без здійснення вимоги рівності засуджених перед законом неможливо забезпечити у сфері виконання покарань єдиний підхід до реалізації правообмежень, властивих покаранням. Це означає, що адміністрація органів та установ виконання покарань, індивідуалізуючи виконання покарання, повинна постійно тримати в полі зору вимогу рівності засуджених перед законом, що тільки на перший погляд несумісне з індивідуалізацією кари. Насправді ж забезпечення здійснення вимоги справедливості при виконанні покарань можливе лише в діалектичній єдності, поєднанні в суперечності цих двох засад. приклад такого поєднання вже міститься в законодавчому визначенні принципу справедливості. Так, в ст. 6 КК РФ передбачено, що справедливість при застосуванні покарання вимагає відповідності заходів державного примусу, що призначаються за вироком суду, характеру та ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення та особі винного. Таке визначення дозволило законодавцю РФ “поглинути” принципом справедливості такий принцип кримінального права, як індивідуалізація відповідальності. Видається, такий підхід можна визнати прийнятним, навіть незважаючи на те, що принципи справедливості та індивідуалізації є близькими

категоріями, які, однак, не зовсім збігаються. Індивідуалізація завжди стосується особи винного, справедливість же — поняття більш широке: тут беруться до уваги як особисті, так і суспільні інтереси².

² Див.: Советское исправительно-трудовое право / Под ред. Н. А. Стручкова. М., 1977. С. 136.

Справедливість як принцип застосування покарання, вироблений наукою кримінального права, оскільки не тільки дозволяє відобразити процес виконання-відбування покарання, а й вірно орієнтує та спрямовує діяльність адміністрації органів та установ виконання покарання, маючи одночасно своїм призначенням також регулювання поведінки засуджених. З цього виходить, що є справедливість виконання та справедливість відбування покарання, справедливість з позицій адміністрації органів та установ виконання покарань та справедливість з точки зору засуджених.

В. Похмелкін звернув увагу на те, що справедливість по-різному функціонує на різних рівнях суспільної свідомості. З цієї точки зору можна виділити ідеологічний (справедливість-принцип) та психологічний (справедливість-відчуття) рівні. За способом формування і забезпечення вимог справедливості розрізняють офіційний (юридичний) та неофіційний рівні¹.

¹ Див.: Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. Красноярск, 1990. С. 18.

Справедливість в ексекутивній діяльності постає як відображення взаємовідносин суб'єктів виконання та відбування покарання. Це означає, що уявлення про справедливість процесу виконання-відбування покарання мають два джерела свого витоку. Одне бере свій початок в об'єктивній закономірності реалізації кари, в ексекутивній діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань, а друге — в середовищі засуджених, у сприйнятті ними покарання, яке вони відбувають.

Екзекутивна діяльність органів та установ виконання покарань — це та галузь дійсності, де особливо гостро сприймаються будь-які відступи від принципу справедливості.

Справедливість у кримінально-виконавчому праві характеризується наявністю норм, застосування яких здатне спричинювати негативні наслідки для засуджених, бо ці норми визначають обмеження, позбавлення та обов'язки, що мають лягти тягарем на суб'єкта відбування покарання.

Уявлення про справедливість і несправедливість кари, що застосовується в тому чи іншому випадку, відрізняються у представників адміністрації органів і установ виконання покарань та у засуджених. Діяльність адміністрації в процесі виконання покарань спрямована на погодження, гармонізацію інтересів суспільства та засуджених. Для забезпечення нормального, безперебійного процесу виконання-відбування покарання, реалізації кари справедливість вимагає не тільки встановлення відповідних дозволів і заборон, а й застосування до засуджених заходів заохочення та стягнення. Реалізація кари сприяє корегуванню уявлень засуджених про справедливість покарання, приведення у відповідність усвідомлення ними об'єктивних вимог справедливості при виконання покарань. Але як би там не було, слід виходити з того, що принцип справедливості виконання покарання як вимога до реалізації кари з точки зору адміністрації органів і установ виконання покарань протистоїть уявленню про справедливість відбування покарання, яке має місце в середовищі засуджених і ґрунтується на відчуттєвому сприйнятті.

Справедливість реалізації кари може збігатися або ж мати розбіжності з думкою засуджених про відбування покарання, але від цього реальне значення даного принципу екзекутивної діяльності не змінюється. Правоохоронні органи, в тому числі органи та установи виконання покарань, покликані поновлювати соціальну справедливість, тому з цих міркувань діяльність кримінально-виконавчої системи постає виразом принципу справедливості, незалежно від відмінностей в оцінці її з боку засуджених та адміністрації.

Перебуваючи в основі двоєдиного процесу виконання-відбування покарання, принцип справедливості виступає з'єднувальною ланкою взаємодії структурних елементів кримінально-виконавчої діяльності. Принцип справедливості, втілений у діяльності органів та установ виконання покарань, виступає способом існування екзекутивної діяльності, є формою внутрішнього, об'єктивного, істотного, загального, необхідного, сталого, повторюваного зв'язку між структурними елементами кримінально-виконавчої діяльності. В свою чергу, взаємодія структурних одиниць екзекутивної діяльності, яка є різноманітною за своїми конкретно-предметними характеристиками в тих чи інших формах виконання покарання, постає необхідною умовою самого процесу виконання-відбування покарання. Категорія справедливості пов'язана з характеристикою процесів виконання-відбування покарання, аналізом структури кримінально-виконавчої діяльності. Вимоги, що ставляться до екзекутивної діяльності, мають бути справедливими. Справедливість у кримінально-виконавчому праві дозволяє не просто дати належну оцінку процесу реалізації кари, а й дає можливість побачити об'єктивно притаманні екзекутивній діяльності риси та якості, що відображують міру правообмежень, властивих покаранню.

Справедливість кримінально-виконавчої діяльності повинна знаходити своє втілення: 1) в характері мети кари і завданнях органів та установ виконання покарань; 2) в засобах досягнення цієї мети та вирішення відповідних завдань; 3) в реальних гарантіях додержання прав людини при відбуванні покарання.

Завдання, які стоять перед органами та установами виконання покарань, відображують необхідність перевтілення мети покарання зі сфери можливого у сферу наявного буття, саме через що вони і виявляються справедливими, такими, що відображують розмірність кари суспільно небезпечному діянню.

В основі кримінально-виконавчого законодавства та кримінально-виконавчої діяльності є бути принцип справедливості, одним з проявів якого полягає відповідність між метою виконання покарання та засобами, що застосовуються для її досягнення. В зв'язку з цим можна сказати, що Л. Явич мав рацію, коли стверджував, що невідповідність між цілями та засобами їх досягнення завжди є несправедливою в

найширшому соціальному сенсі¹. Вимоги справедливості поширюються не тільки на мету виконання покарання і завдання органів та установ виконання покарань, а й на всі норми кримінально-виконавчого законодавства, які можуть стати правовими засобами, що регулюватимуть здійснення правообмежень, притаманних покаранням.

¹ Див.: *Явич Л. С.* Право развитого социалистического общества (сущность и принципы). М., 1978. С. 114.

Втілення принципу справедливості, що надає динамічності кримінально-виконавчої діяльності, зовсім не виключає, а навпаки, передбачає постановку і діалектичне розв'язання проблеми реалізації кари. Для цього, зокрема, необхідно, сформулювати кримінально-виконавче законодавство, норми якого повинні відповідати вимогам справедливості. При цьому слід звернути увагу на те, що в кримінальному та кримінально-виконавчому праві принцип справедливості покликаний виконувати специфічну соціально-регулятивну функцію порівняно з “рядовими”, “елементарними” нормами Загальної та Особливої частин Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів. Разом з тим, механізм реалізації принципу справедливості закріплюється саме в “рядових” нормах кримінально-виконавчого права.

Цінність норм кримінально-виконавчого права полягатиме в тому, що вони мають бути засобом, що гарантує засудженим додержання їх прав при реалізації правообмежень, притаманних покаранням.

Кримінально-виконавче законодавство покликане бути втіленням справедливості та доцільності кримінально-виконавчої діяльності, адже сенс кари полягає в тому, щоб відплатити за вчинене по справедливості². Норми кримінально-виконавчого законодавства мають відображати вимогу до адміністрації органів та установ виконання покарань неупередженого здійснення правообмежень, притаманних покаранням. Разом з тим у даному разі не слід зводити кару до індиферентного, байдужого до всього становища рівності, вимоги зрівнювальної справедливості, в якій знеособлюється все індивідуальне через її облудність та утопічну ілюзорність.

² Див.: Дуюнов В. К. Проблемы наказания в новом уголовном праве России. Белгород, 1998. С. 16.

Здійснення на законних підставах кари — це і є втілення в кримінально-виконавчій діяльності принципу справедливості¹. В зв'язку з цим слід погодитися з В. Дуюновим, який дійшов висновку, що мета кари полягає у справедливій реакції держави на вчинений злочин, яка проявляється у формі осуду, засудження вчиненого злочину і особи, винної в його вчиненні, та застосуванні в разі необхідності передбачених законом правообмежень щодо останньої за те, що ця особа вчинила, і в міру того, що вона вчинила². Але, оскільки реалізація кари як сутності та мети кримінального покарання нерозривно пов'язана з втіленням справедливості та законності, то навряд чи може бути прийнятною пропозиція вважати каральною діяльністю адміністрації та установ виконання покарань ті заходи, які формально прикриваються буцімто законними правовими документами та діями посадових осіб виправно-трудових колоній, а по суті є порушенням прав і законних інтересів осіб, що позбавлені волі³. Реалізуючи кару, адміністрація органів та установ виконання покарань повинна виходити з того, що справедливість є закон, який встановлює перепони, бар'єри та заборони у всіх тих випадках, де виявляється те чи інше намагання порушити загальний закон діянь за них. Це закон, що дозволяє відплатити кожному відповідно до його справ. Нарешті, справедливість — закон розмірності умов та станів, милосердя, гуманності¹. У зв'язку з цим необхідно відмітити тісний зв'язок категорії “справедливість” з принципом гуманізму (та його складової — економії засобів карального впливу). Реалізація правообмежень в ексекутивній діяльності не повинна бути надмірною, застосовуватися із “запасом”. Адміністрація органів та установ виконання покарань зобов'язана обмежуватися тим обсягом, розміром кари, який мінімально необхідний для виконання покарання, для обмеження правового статусу засуджених, вирішення завдань ексекутивної діяльності. При виконанні покарань необхідний такий рівень активності адміністрації, який є необхідним та достатнім для реалізації кари. Все, що виходить за межі правообмежень, передбачених Кримінальним кодексом, є надлишковим рівнем активності адміністрації органів та установ виконання покарань, що призводить до відступу від принципів справедливості та законності, викликає порушення законних прав

та інтересів засуджених, а в результаті завдає шкоди виконавчій діяльності, функціональному призначенню кримінально-виконавчої системи.

¹ Справедливість. 1. Правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь. 2. Людські відносини, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам (див.: Новий словник української мови / Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. К., 1998. Т. 4. С. 348).

² Див.: *Дуюнов В. К.* Вказ. праця. С. 28

³ Див.: *Колос М. И.* Правовое регулирование карательно-воспитательных мер и обеспечение законности их осуществления в исправительно-трудовых колониях: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 1992. С. 7.

¹ Див.: *Воробьев В. С.* Размышления о справедливости и праве // Справедливость и право / Отв. ред. А. Ф. Черданцев. Свердловск, 1989. С. 3.

Надійшла до редколегії 18. 10. 99